

Werke, XXIII (Berlin, 1972) 743). Nu zijn er ongetwijfeld aanwijzingen in de Leidse draperie voor het bestaan in die periode van het *Verlagsystem* (niet van Manufactuur, zoals die in het Marxistisch voetspoor natuurlijk komt opdruiken), minder in de brouwerij te Haarlem. Ook de Noordzeevervisserij zou progressieve methoden verraden in de conservering van de vis, die daardoor voor export groter betekenis krijgt. Ook handel en vrachtafvaart zouden, gesteund door Hollandse exportindustrie (laken, bier nauwelijks) progressieve trekken (ten aanzien van scheepstype, Ommelandvaart) vertonen. Hierdoor kon, volgens schrijver, het tussenhandels-monopolie tussen Noord- en Oostzee van de Duitse Hanze worden aangetast. De schrijver wil overigens niet beweren, dat de Hollandse steden economisch voor zouden lopen op de Hanzesteden (ten aanzien van boekhouding bijvoorbeeld kan daarvan geen sprake zijn, eerder het tegendeel), doch de combinatie van de verschillende factoren zou de Hollanders in het Noordzee-Oostzee-verkeer een voorsprong hebben bezorgd op de zich aan hun oude bevoorrechte positie vastklampende Hanzesteden (die trouwens geen gesloten front met de Wendische steden vormden). Het komt mij voor, dat de schrijver er niet in geslaagd is zulk een Hollands overzicht duidelijk te maken. De opkomst van de Engelse en Hollandse lakenexport-industrie heeft stellig tot de teruggang van de Duitse Hanze bijgedragen en naar het mij voorkomt vooral ook de verzwakking van de Vlaams-Brabantse draperie, waarvan de kostprijs vergeleken met de Engels-Hollandse te hoog kwam te liggen, waartoe ook de lagere vrachtkosten Holland-Oostzee in vergelijking met die van het Zwin naar de Oostzee het hunne bijdroegen.

In verschillende opzichten heeft Klaus Spading een lezenswaardige studie geleverd, die het materiaal vaak nieuw heeft gerangschikt maar met wie referent ten aanzien van zijn beschouwingen over de oorzaken der Hollands suprematie niet kan meegaan.

T. S. Jansma

Pierre Jodogne, *Jean Lemaire de Belges, écrivain franco-bourguignon* (Mémoires de la Classe des Lettres, Académie royale de Belgique, Collection in -4°, 2e série, XIII, i; Brussel: Palais des Académies, 1972, xiv + 535 blz., 800 BF).

Jean Lemaire, de tijdens zijn leven gevierde prozaschrijver en dichter, telde reeds op het einde der zestiende eeuw nog slechts weinig bewonderaars. In 1740 werd hij als het ware herontdekt door Cl. Sallier als een der voorlopers van de renaissance en het italianisme in de Franse letterkunde. Als dusdanig werden hem sinds de laatste jaren der negentiende eeuw tal van literair-historische studies gewijd. De *indiciaire et historiographe de Madame* (Margareta van Oostenrijk) heeft daarentegen vanwege de historici weinig belangstelling gekregen. Inderdaad in tegenstelling met zijn illustere voorgangers in het ambt van vorstelijk historiograaf in de Nederlanden, Chastellain en Molinet, heeft hij geen werkelijk eigentijdse geschiedenis te boek gesteld.

Ook P. Jodogne benadert Lemaire vanuit een literair-historisch standpunt, maar dit belet niet dat de historici met zijn werk hun voordeel kunnen doen. De studie van Jodogne valt uiteen in vier grote delen, die echter alle gedragen worden door zijn probleemstelling. Een inleidend hoofdstuk schetst de evolutie van de appreciatie en het beeld van Lemaire bij de tijdgenoten en latere vorsers. Voor hen, voortbouwend op de lofuitingen waarmee Marot en Du Belloy hem hebben bedacht, geldt Lemaire, zoals gezegd, als een typisch italianisant en renaissancist, ofschoon ergens nog badend in de rederijkerstraditie. Daarom gaat de auteur vervolgens dieper in op het italianisme in het algemeen en op

de culturele betrekkingen tussen Frankrijk en Italië en op de verspreiding van de Italiaanse cultuur en gedachtenwereld in West-Europa in de vijftiende eeuw. De intensere contacten met Italië zouden in Frankrijk reeds inzetten met het verblijf van het pauselijk hof te Avignon, dus lang voor de Italiaanse veldtochten van Karel VIII en zijn opvolgers. Ook Lyon met zijn haven en handelswereld was reeds vroeg het toneel van intieme contacten tussen Frankrijk en Italië. Van in de veertiende eeuw bemerkt men in Frankrijk echter een soort liefde-haat verhouding tegenover de superieure Italianen. In dit overzicht mist men echter grotendeels de Italiaanse aanwezigheid in de Bourgondische Nederlanden, waar Lemaire zijn jeugd heeft doorgebracht en zijn opleiding van Molinet heeft gekregen.

Een derde luik van de studie geeft een uitvoerige biografische schets, die ook ingaat op alle belangrijke personaliteiten waarmee Lemaire in contact kwam. Lemaire was een typisch hofschrijver die vooral met de Bourgondische Nederlanden en Frankrijk bindingen heeft gehad. Zijn reizen naar Venetië en Rome brachten hem eigenlijk nooit in innig contact met Italiaanse literatoren. Het laatste en uitvoerigste deel van de studie is natuurlijk gewijd aan de analyse van het oeuvre van Lemaire. Strict chronologisch worden al zijn werken besproken: hun ontstaansdatum, hun inhoud, hun karakteristieken naar stijl en taal, hun inspiratiebronnen en speciaal eventuele Italiaanse invloeden. Door de beoefende genres, door zijn stijlconcepties en zijn politieke opvattingen moet Lemaire gesitueerd worden in de Frans-Bourgondische tradities. Hij heeft wel geput uit de klassieke literatuur en kent wel werken van Italiaanse humanisten, maar hij had daarentegen weinig contact met en bewondering voor de Italiaans schrijvende eigentijdse literatoren. Volgt hij nu en dan de gangbare Italiaanse stijlmode, in feite is hij politiek en psychologisch een tegenstander van de Italianen.

Voor de sterfdatum van Lemaire werden reeds de meest uiteenlopende data voorgesteld: van ca. 1515 tot 1548. P. Jodogne heeft zich nogal snel en gemakkelijk van het probleem als literairhistorisch weinig belangrijk afgemaakt. Voor de literatuur was Lemaire omstreeks 1515-1516 dood, ook al is hij waarschijnlijk slechts rond 1524 overleden, meent hij. Een nauwkeurige overlijdensdatum zou nochtans een beslissend element kunnen zijn bij de omstreden toeschrijving van bepaalde werken aan Lemaire, die hem nu op louter stijlkritische gronden worden betwist. Reeds in 1913 had A. Humpers betoogd dat Lemaire in 1515 of ten laatste in 1516 was gestorven. P. Spaak (1926) en K. M. Munn (1936), hierin gevolgd door Jodogne, waren niet overtuigd door zijn argumentatie en meenden te moeten vrede nemen met 1524 als *terminus ante quem*. Begin 1515 was Lemaire zeker nog in leven. Etienne Pasquier tekende omstreeks 1560 in zijn *Recherches de la France* aan dat Lemaire 'florist sous le règne de Louis XII et vit celui de François Ier'. Frans I nu ving zijn regering op 1 januari 1515 aan. Enige bevestiging van dit getuigenis vindt men in de opdracht door Lemaire van de tweede versie van zijn *Traité des Pompes funèbres* aan Claude de France na het overlijden van haar dochter Anna van Bretagne († 9 januari 1514), waarvan Lemaire de begrafenis heeft bijgewoond en in een brief van Joos Bade aan Lemaire van 18 maart 1514 en vooral in de vertaling van *De rosis*, gedateerd van 1514 (o.s.), dat wordt aanzien als een hulde aan Claude van Frankrijk ter gelegenheid van haar troonsbestijging (1 januari 1515) door Lemaire aangeboden. Nog in april 1516 wordt een deel van de *Illustrations de Gaules et Singularités de Troie* heruitgegeven en in juli 1516 het *Epistre du Roy ... 'par le commendement de Johan Lemaire'*. In juli 1516 is Lemaire dus nog in leven.

Anderzijds was hij zeker gestorven voor Guillaume Cretin († november 1525), vermits deze in een anonieme *Art de rhétorique* als levend wordt vernoemd terwijl de tekst ook

allusie maakt op 'feu Le Maire'. Een druk van de *Illustrations...* verschenen in 1524 (o.s., en dus tussen 27 maart 1524 en 16 april 1525) vermeldt 'Jean Le Maire des Belges, en son vivant secretaire et indiciaire...'. Het staat dus vast dat Lemaire tussen juli 1516 en 16 april 1525 moet gestorven zijn. Het wil ons voorkomen dat men met een vrij hoge graad van waarschijnlijkheid kan stellen dat de sterfdatum van Lemaire veel dichter moet liggen bij de eerste dan bij de tweede datum. De uitgesproken tegenstelling die zoals gezegd Etienne Pasquier hanteerde in verband met het leven van Lemaire die 'florist' onder Lodewijk XII en de regering van Frans I 'vit' schijnt er ons inziens op te wijzen dat Lemaire niet lang de troonsbestijging van Frans I overleefde. In 1524 zou Jean Quentin onze auteur reeds in *numero veterum*, onder de klassiekere auteurs rekenen. In 1520 heeft een jonge dichter het gewaagd aan twee poëtische verhalen van Lemaire over Cupido en Atropos een derde als vervolg toe te voegen. Tijdens het leven van Lemaire lijkt iets dergelijks minder waarschijnlijk. In een voorwoord van 1549 bij de *Couronne margaritique* drukt de uitgever zich als volgt uit: 'Le desir que jouy tousjours eu de remettre sus tous autheurs et oeuvres utiles que l'injure du temps ou la oubliées ou depravés, m'avait de longtemps affectionné à nostre Jean Lemaire'. Ook deze uitspraak suggereert dat Lemaire reeds lang overleden is. De heruitgaven van de *Illustrations* die in 1517 en 1519 verschenen bevatten de vermelding 'par le commandement de Jehan Lemaire' die in de drukken van 1516 voorkwam niet meer en zij komt, ook nadien, nooit meer voor.

Daar wij moeten rekening houden met het feit dat de datum van verschijnen van 1517 in oude stijl is gesteld, moet de druk dateren van tussen 12 april 1517 en 4 april 1518. De uitgave van het *Traicté de la différence des scismes* van Lemaire werd te Parijs in september 1517 gedrukt voor rekening van Englebert en Jean de Marnef en Pierre Viart. Ook hier wordt geen melding meer gemaakt van een tussenkomst van de auteur zodat men kan veronderstellen dat het hier reeds een posthume uitgave betreft. In 1516 o.s., in feite in januari 1517, citeerde Jean Bouchet in zijn *Temple de Bonne Renommée* Lemaire te midden van Chartier († 1430), Molinet († 1507), Petrarca († 1374), Dante († 1321), Le Fèvre († 1468), Boccaccio († 1375) en Jean de Meung (ca. 1275) en looft dan verder ook eigentijdse schrijvers. Ofschoon geen van al deze feiten absolute bewijskracht heeft, vormen zij toch een stevige bundel van eensgezinde aanwijzingen die schijnen te bevestigen dat reeds in januari 1517 Lemaire niet meer tot de levenden behoorde. Dit zou dan meer aanvaardbaar maken dat een overigens zo vruchtbaar auteur sinds de eerste dagen van 1514 praktisch verstomd is. Dit raadselachtig stilzwijgen dat zo vele onderzoekers heeft geïntrigeerd pleit op zichzelf trouwens ook voor een vroege sterfdatum. Dit is des te meer waar daar Lemaire nog met verschillende werken bezig was die hij klaarblijkelijk nooit heeft voltooid. Volgens G. Doutrepont, door Jodogne op dit punt noch bevestigd noch tegengesproken, had Lemaire de bedoeling aan zijn *Illustrations* een vierde deel over de Turken en Grieken toe te voegen. Het boek was in 1500 aangevat, de twee eerste delen waren voltooid in 1508 en het derde in december 1512. Als hij inderdaad aan een vierde deel gewerkt heeft, kon het vermits hij per deel zo wat vier jaar nodig had, niet meer voltooid worden zo Lemaire inderdaad in 1516 is overleden. Omstreeks 1510-1511 had Lemaire een haast afgewerkte kruistochtgeschiedenis op het getouw die evenmin is voltooid. In 1512 heeft Anna van Bretagne hem een geschiedenis van haar geboortestreek opgedragen, maar ook deze is niet tot stand gekomen. Gewoonlijk wordt dit geweten aan het feit dat zijn opdrachtgeefster in januari 1514 is overleden, maar het is toch ook zo dat haar dochter Claude van Frankrijk haar is opgevolgd. Aan deze droeg Lemaire te dier gelegenheid een werk op om in haar gunst te komen. Hij kan daarbij

RECENSIES

succes gehad hebben want wanneer hij zich in 1516 'indiciaire et hystoriographe de la Reine' noemt, kan hij daarmee nog moeilijk iemand anders dan de nieuwe vorstin bedoeld hebben. Er is dus wel een redelijke kans dat zijn opdracht door haar werd verlengd.

Al met al is het zeker dat Lemaire gestorven is tussen juli 1516 en 16 april 1525, maar zeer waarschijnlijk reeds vóór januari 1517. Een belangrijk element, in verband met dit probleem, werd door Jodogne eveneens verwaarloosd. Zo was een nauwkeuriger onderzoek van het handschrift van de bewerkte versie van het *Traité des Pompes funèbres* van 1514 wenselijk geweest. De hypothese van Stecher dat het mogelijk een autograaf is, kon gemakkelijk getoetst worden door vergelijking met de autografische nota's voor de kroniek te Parijs.

Deze detailkritieken doen niets af aan de waarde van deze studie, die, ofschoon uit een literair-historisch standpunt aangevat, een belangrijke bijdrage blijft tot de cultuur- en ideeëngeschiedenis van de overgangperiode tussen middeleeuwen en moderne tijden. Een systematische bibliografie en een uitvoerige index, die niet slechts personen- en plaatsnamen maar ook titels van werken en een aantal realia bevat, verhogen nog de bruikbaarheid van het geheel.

R. van Uytven

W. Balke, *Calvijn en de doperse radicalen* (Amsterdam: Ton Bolland, 1973, 387 blz.).

Op deze omvangrijke studie heeft W. Balke aan de Utrechtse universiteit de doctorsgraad in de theologie behaald (zijn promotor was prof. S. van der Linde). Ongetwijfeld is hier een gewichtig thema van de reformatie aangesneden: de verhouding tussen Calvijn en de linkervleugel, met name de dopers. De auteur spreekt terecht in zijn inleiding van een bestaande leemte in het onderzoek van dit probleem. Balke, die de zaak allereerst als theoloog en als overtuigd aanhanger van Calvijn aanpakt, heeft zijn boek gesplitst in een historisch deel, waarin hij de verschillende fasen in Calvijns loopbaan en de ontwikkeling van zijn hoofdwerk, de *Institutie*, nagaat, en een systematisch deel, dat iets kleiner is en de wezenlijke principiële gezichtspunten behandelt. Zoals de schrijver tevoren aankondigt baseert hij zich geheel op de geschriften van Calvijn zelf en het beeld van de dopers dat daaruit naar voren komt. Als zodanig is zijn boek dus een wat eenzijdige bijdrage tot de bloeiende hedendaagse *Täuferforschung*, waarover Balke ook spreekt in zijn inleidende beschouwingen. Wel moet gezegd worden dat het omgekeerde: een uitsluitend doperse duiding van het *Leitbild* der radicalen ook niet ongebruikelijk is. Toch acht ik het een bezwaar dat de auteur van de geschriften van Calvijns tegenstanders van doperse huize weinig kennis heeft genomen en deze alleen aanstipt voor zover ze in de bestrijding door Calvijn ter sprake komen. De annotatie van het werk toont duidelijk hoezeer Balke steunt op de editie van Calvijns werken in het *Corpus Reformatorum*. Ernstig vind ik ook dat hij in onvoldoende mate de vraag heeft gesteld tegen wie Calvijn zich in concrete gevallen richt, als er slechts in het algemeen van 'anabaptisten' wordt gewaagd, terwijl in feite wellicht andere linkervleugelaren zijn bedoeld.

Dit laatste geldt in het bijzonder voor de eerste periode rond het jaar 1534, toen de Franse reformatie een kritieke fase doormaakte en de jonge Calvijn te Parijs geconfronteerd werd met libertijnen van Zuidnederlandse komaf, die zich als kaf onder het evangelisch-reformatorische koren mengden en een te meer compromitterend gezelschap waren, gezien de revolutionaire dreiging van de Munsterse dopers op dat moment. Het is nodig zich hier te realiseren dat er in Frankrijk en het franstalige gebied in het algemeen